

“İSƏ” SÖZÜNÜN QRAMMATİK FUNKSIYALARI BARƏDƏ

A. G. MƏMMƏDOV,

dosent

Bakı Slavyan Universiteti

Rəyçi: filologiya elmləri doktoru, prof. İ. Qasimov (BSU-nun Müasir Azərbaycan dili kafedrasının 24 oktyabr 2012-ci il tarixli iclasının çıxarışı (protokol № 01))

İSƏ sözü yerindən, cümlədəki qrammatik funksiyasından, mənə çalarlarından və s. asılı olaraq müxtəlif cür adlandırılmışdır. Orta məktəb dərslərində daha çox fel bəhsi ilə əlaqədar tədris edilmiş, “fel şəkillərinin şərti”, “felin mürəkkəb şərt şəkli” və ya sadəcə “isə hissəciyi” adlandırılmışdır. Belə izah edilmişdir ki, felin bəzi sadə şəkillərindən (xəbər, lazım, vacib) sonra işlənir və hərəkətin icrasını müəyyən şərtə bağlayır. Son dövr orta məktəb dərslərində isə bu sözün adlara da artırıldığı və bu zaman hökmü, əlaməti bu və ya digər şərtə bağladığı şagirdlərə çatdırılır. Hazırkı VII sinif dərslərində “isə”dən qarşılaşdırma bağlayıcı kimi də bəhs edilmişdir (5,125) Dilçilik ədəbiyyatında isə bu söz “bağlama” (2, 474), “köməkçi söz” (4, 279) “köməkçi fel” (1, 74), “hissəcik”, “ədat”(4, 279) və s. adlarla ifadə olunmuşdur ki, biz yeri gəldikcə onları şərh edəcək və münasibətimizi bildirəcəyik.

Dil materialları üzərində müşahidələr göstərir ki, “isə” zəngin mənə çalarlarına və qrammatik funksiyalara malikdir. Onları nəzərdən keçirməyə çalışaq.

1. Sözsüz ki, “**isə**”nin felin sadə şəkillərinə artırılması daha çox işlənmə tezliyinə malikdir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bu zaman hərəkətin icra olunub-olunmamasını müəyyən şərtə bağlayır və “idi” və “imiş”dən fərqli olaraq şəxs şəkilçilərindən sonra işlənir: *Vətəni ürəkdən sevirsənsə, onu qorumağı da bacarmalısan. Mən də səninlə gələsiyəmsə, qoy hazırlaşım. Əgər məndən bihörmət bir iş görmüşsə, üzr istəyirəm (Mir Cəlal). Hər kiçik ixtilaf*

ailəni pozarsa, onda nə olar? (Mir Cəlal). Əgər oğurluğa gəliblərsə, vursunlar (İ. Əfəndiyev)

2. Xəbər yerində işlənmiş adlara artırılır və bu zaman hökmün, əlamətin icrasını müəyyən şərtə bağlayır: *Əgər bunu eləyən düşmən köpəyoğludursa, niyə adama atmır? (İ. Əfəndiyev). Böylə isə, mən şimdicə onu bulur, həlak edəyəm (C. Cabbarlı). Əgər adamlar burada yoxdursa, açığı dey, çıxacaq gedək (İ. Şıxlı).*

Qeyd etmək lazımdır ki, “isə” köməkçi sözü yuxarıda göstərdiyimiz mövqelərdə işənərkən bəzən heç bir şərt mənası daşımır. Bu, daha çox o vaxt olur ki, baş və budaq cümlə bir-birinə bağlayıcı sözlə bağlansın. Belə məqamda “isə” (Məlumdur ki, şəkilçiləşərkən –sa, -sə formasında yazılır) daha çox ədat funksiyasını yerinə yetirir, bir növ baş və budaq cümləninə bağlılığını artırır: *Kim bu barədə düşünürsə, əlini qaldırsın. Nə qədər dedimsə, məni eşitmədi. Yazın yuxusu nə qədər şirindir, oyaqlığı da o qədər ləzzətlidir (Mir Cəlal). Lakin Ayaz nə qədər çalışdısa, babası pələngi necə ovladığı barədə bir kəlmə də danışmadı (Mir Cəlal).*

Göründüyü kimi, birinci cümlə mübtədə, ikinci isə qarşılaşdırma, üçüncü cümlə tərz-i-hərəkət budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlələrdir. Hər üç cümlədən “-sa,-sə”ni çıxarsaq, məzmununa heç bir xələl gəlməz. Odur ki, bu tip cümlələr bəzən “isə” olmadan da işlənir: *“Nə qədər kim fələyin sabiti-səyyarəsi var, Ol qədər sinədə qəmzən oxunun yarəsə var” (M. Ş. Vazeh).*

Məlumdur ki, budaq cümlə ilə baş cümlə arasında “-sa,-sə”-dən sonra **da (də)** işləndikdə qarşılıq-güzəşt məzmunu yaranır və qarşılıq-güzəşt budaq cümləli tabeli mürəkkəb cümlə formalaşır: *Son dəfə Şükrü paşaya təslim olmağı təklif etdilər, o rədd etdi (C. Cabbarlı).*

Bizcə, yuxarıdakı hər iki halda “isə”ni şərt ədatı, şərt çalarını qüvvətləndirən ədat adlandırmaq lazımdır. Bu cəhəti nəzərdə tutan professor Qəzənfər Kazımov da “isə”ni şərt ədatı adlandırır. “Bu ədat özündən əvvəlki sözə şərt çaları əlavə edir, kinayə, etiraz, münasiblik, qarşılaşdırma kimi çalarlar yaradır” (4, 279). Məlumdur ki, ədatlar sözə yeni qrammatik mənə gətirmir, mövcud mənəni

qüvvətləndirir. Elə bu cəhətinə görə də ədatı çox vaxt cümlədən çıxardıqda mənə dəyişmir, qismən zəifləyir. Yuxarıdakı hər iki hala aid gətirdimiz dil nümunələrindən isə (-sa,-sə)ni çıxarsaq, şərt mənası qalacaq. Məsələn: *Vətəni ürəkdən sevirsən, onu qorumağı da bacarmalısan. Əgər bunu eləyən düşmən köpəyoğludur, niyə adama atmır?*və s. Professorun gətirdiyi nümunələrin bəzilərində də (“*Çıraq dayının qızı əgər şəkildəki kimdirsə, çox gözəldir*”, “*Bir vaxt anasının ürəyi necə vururdusa, Məryəmin də bədəni elə vurur*”) biz bunun təsdiqini görürük.

3. *İsə* sadə cümlə daxilində çıxışlıq halda olan söz və ya söz birləşmələrinə də artırılır və heç bir şərt mənası, çaları olmadan qarşılaşdırmanı gücləndirir və doğrudan-doğruya ədat kimi işlənir: *Qırx gün alçaq kölə kimi yaşamaqdansa bir gün rəhbər kimi yaşamaq yaxşıdır* (Babək). *Onun bu sözləri məni təskin etməkdənsə daha da əsəbiləşdirdi* (İ. Əfəndiyev).

4. Professor Qəzənfər Kazımov yuxarıda göstərdimiz monoqrafiyasında şərt ədatına nümunə kimi verdiyi aşağıdakı cümlələrdə şərt məzmunu, mənası yoxdur. “Bu gülüşməyə *haradansa* iki-üç nəfər özünü təpdi içəri”. “Mən onu yana-yana öpürdüm. Sanki *kimdən isə* qisas alırdım” (4, 279). Göründüyü kimi, bu cümlələrdə *isə* sözü artırıldığı sual əvəzlilərinə tamamilə yeni qrammatik məna – qeyri-müəyyənlik gətirmişdir. “*İsə*”nin bu funksiyası çox işləkdir və bütün sual əvəzlilərinə əlavə olunanda müşahidə olunur. Daha doğrusu, belə halda sual əvəzlilərinə qeyri-müəyyən əvəzlilər yaranır. Bu cəhəti nəzərə alaraq indiyə kimi orta məktəb dərslərlərində *kimsə, nəsa, kim isə, nə isə* qeyri-müəyyən əvəzlilərlərdən bəhs edilmişdir ki, onların da *kim* və *nə* sual əvəzlilərlərdən yarandığı şübhəsizdir. Amma *isə* digər sual əvəzlilərinə artırıldıqda da qeyri-müəyyən yer, zaman, tərz, əlamət, kəmiyyət və s. mənalar yaranır ki, bunlar da qeyri-müəyyən əvəzlilərdir. Qeyri-müəyyənlik mənasını *isə* köməkçi sözü üç məqamda yarada bilər:

a) Sual əvəzlilərinin başlanğıc formasına artırılır. Məsələn: *Onun bu sözlərində nə isə* sehrli bir qüvvə var (İ. Əfəndiyev). *İndi ona yəqindir ki, bu nə*

isə Əzrailə əlaqədar bir məsələdir (İ. Əfəndiyev). *Fatma nənəm dodağının altında hey nə isə pıçıldayırdı* (İ. Əfəndiyev). *O hara isə əfsanəvi bir aləmə gedir* (İ. Əfəndiyev). Yeri gəlmişkən bir məsələni də qeyd edək ki, “isə” kim sual əvəzliyinə artırılıb bitişik yazılarda cümlənin xəbəri inkarlıq bildirərsə, yaranan **kimsə** inkarlıq mənası daşıyır və inkar əvəzliyi hesab olunur: **Kimsə səni öldürməz, mənim sevgimi öldürməyə kimsə cəsarət etməz** (C. Cabbarlı). *Ancaq mənim bu sirrimi kimsəyə faş etmə və müdaxilə etmə* (C. Cabbarlı). *Bu dediklərim səndən başqa kimsəyə aid deyil* (C. C.)

b) *İsə* hər hansı qrammatik şəkilçi qəbul etmiş sual əvəzliliklərinə də artırılır və həmin şəkilçinin qrammatik mənası da daxil olmaqla qeyri-müəyyənlik yaradır: *O, bu saat kiminsə atəş açacağından qorxurdu* (İ. Şıxlı). *Məşəyə doğru gedənlər də, kimi isə lap uzaqlara qovanlar da qayıtdılar* (İ. Şıxlı). *Barmağını tətiyə bir dəfə basmaqla heyvanlardan hansıninsa yaralanıb öz qanına bulaşacağı dəqiqədə Ayaz bu hərəkətin amansızlığını duydu* (M. İbrahimov). *Nə oldusa ləngidi* (M. İbrahimov). *Həmin birgə səfər zamanı nə olmuşdusa hiss etdim ki, daha atam ondan bir şey ummur* (Elçin). *Qaranlıq obanın hansındansa şura sədrinin səsi eşidildi* (İ. Əfəndiyev). *Nədənsə mənim aləmində qoltuğunda kitab-dəftər gəzdirməklə toyuq başı kəsmək bir-birinə uyuşmurdu* (Elçin). *Mən o aləmdə nəyə isə heyran olurdum, nəyə isə təəssüf edirdim* (İ. Əfəndiyev). *Oğlan nədənsə gülümsündü* (İ. Şıxlı). *Əsrəf hiss etdi ki, atası nədənsə çox danışmaq istəmir* (İ. Şıxlı). *Haradasa qanad şaqıldadı* (İ. Şıxlı). *Gözünü haraya isə zilləmişdi* (İ. Şıxlı). *Ay uşaq, - deyə kimi isə səslədi* (İ. Şıxlı). *O, xəyalında nəyi isə ölçüb-biçdi* (İ. Şıxlı). *Haradansa uçub gələn bal arıları gah yarpaqlara qonur, bir müddət dayanıb nə isə axtarırdı* (İ. Şıxlı). *Ağa necə olubsa gözümdən qaçıb* (İ. Şıxlı).

c) *İsə* sual əvəzliyinin aid olduğu nitq hissəsinə artırılır və həmin nitq hissəsinin özünə də qeyri-müəyyənlik mənası verir: *Atam hansı xahişdən ötrü isə uşaqlıq dostu Fətulla Hatəmin yanına gedir* (Elçin). *Hansı rus yazıçısı isə deyib ki, insan xoşbəxtlik üçün yaranmışdır* (Elçin). *Sanki mən qəlbimdə*

gizlənən hansı bir sirri isə onun görüb-duyduğunu hiss etdim (İ. Əfəndiyev). *Bəlkə də, qorxurdular ki, hansı tərəfdənsə yenə də dayımgilə kömək gələr* (İ. Əfəndiyev).

Birinci cümlədə “isə” köməkçi sözü *hansı* sual əvəzliyinin aid olduğu “xahişdən ötrü”, ikinci cümlədə “rus yazıçısı”, üçüncü cümlədə isə “sirri” sözlərinə artırılmışdır.

5. “İsə”nin bağlayıcı kimi də işlənmə məqamları çoxdur və bağladığı təflər arasında çox vaxt qarşılaşdırma mənası yaradır, *amma, ancaq, lakin* tabesizlik bağlayıcıları ilə qrammatik sinonim olur. Həm həmcins üzvləri və sözləri, həm tabesiz mürəkkəb cümlənin təflərini, həm də müstəqil cümlələri bir-birinə bağlayır.

a) Həmcins üzvləri və ya sözləri: *Dayımın atı kürən, atamınkı isə boz idi* (İ. Əfəndiyev).

b) Qarşılaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəflərini: *Sultanla Kərəmxan oynayırdılar, buldozerçi isə əllərini başının altına qoyaraq, uzanıb göyə baxırdı* (İ. Əfəndiyev). *Həmişə dağ yolunda qırmızı atlazdan don geyinərdi, indi isə sandıqda qat kəsmiş qara kəlayağını başına dolamışdı* (İ. Şıxlı).

c) Müstəqil cümlələri: *Atam hansı xahişdən ötrüsə uşaqlıq dostu Fətulla Hatəmin yanına gedir. Fətulla Hatəm isə atamı qəbul etmir* (Elçin). *Faytonçuya tapşırırdı ki, atları geri qovsun. Özü isə faytondan düşürülən şeyləri səngər kimi düzəltdi* (İ. Əfəndiyev). *Sakitləşmək üçün qabaq ayağı ilə geri aşdı. Cahandar ağa ona yaxınlaşanda isə təlaşla ətrafa boylandı* (İ. Şıxlı). *Əşraf diksinib təəccüblə Tapdığı üzünə baxdı. O isə Əşrafın qulaqlarının ucuna qədər qızardığını gördü* (İ. Şıxlı).

Sonuncu cümlədə qarşılaşdırma olsa da, nisbətən zəifdir.

Bəzən *isə* köməkçi sözü *da, də* iştirak bağlayıcısının funsiyasında işlənir və bu vaxt bağlanan tərəflər arasında qarşılaşdırmadan daha çox iştirak məzmunu güclü olur, qarşılaşdırma çox zəif hiss edilir və ya heç olunmur: *Xörəyi anası*

apardı, süfrəni gəlin yığışdırdı, çay içməyi **isə** ona həvalə etdilər (İ. Şıxlı). Biz heyvanları diqqətlə müşahidə edirdik. Təkə **isə** ehtiyatlı, ayıq gözlərlə dərələrə, sıldırım qayalıqlara baxıb sürünü irəli aparırdı (M. İbrahimov); Oraya gedən insanlar bu körpüdən keçəcəklər. Körpünün bünövrəsinə **isə** bizim adımız qoyulmalıdır (İ. Əfəndiyev); Molla dinmədi. O **isə** papirosunu kötüyünə qədər sümürüb söndürdü (İ. Şıxlı). Kürün kükrəyən suyu qarşısına çıxanları fırlada-fırlada aparırdı. Orada **isə** qəzəblənmiş kimi hər şeyi basmarlayıb altına alır və yalnız bundan sonra sakitləşirdi (İ. Şıxlı).

İsə bağlayıcısı abzaslar arasında da əlaqə yarada bilir:

...O geri qanrılaraq mənə ani bir nəzər salıb yoluna davam etdi.

Soltan ilə Kərimxan **isə** biləklərini çırmayıb ayını soyurdular... (İ. Əfəndiyev).

6. “İsə” sözü “**yox**” inkar ədatına artırılıb bitişik yazılmaqla (**yoxsa**) zəngin qrammatik funksiyalar da yerinə yetirə bilir.

a) “Yoxsa” bağlayıcı kimi. Professor Q. Kazımov qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi “yoxsa”nın iki mənə çalarından bəhs edir: “... İkinci komponentin əvvəlində işlənməklə birinci komponentə əks, zidd olan nəticəni göstərir: *Mal-qara üçün bol yemək tədarük etmək lazımdır, **yoxsa** heyvanı qışdan çıxarmaq olmaz.* ...Bəzən **yaxud** bağlayıcısının mənasına yaxın mənə ifadə edir: *Qurbanın olum, ay oğul, sənsən, **yoxsa** yuxu görürəm*” (4, 360). Başqa dil materialları üzərində müşahidələr də professorun fikrini bir daha təsdiq edir. Məsələn, aşağıdakı cümlələrdə də **yoxsa** qarşılaşdırma bağlayıcısı kimi (professorun göstərdiyi birinci mənə) işlənir: *İndi ona yəqin idi ki, bu nə isə Ərşadla əlaqədar məsələdir. **Yoxsa** cin-filan boş şeydir* (İ. Əfəndiyev). *Sizə görə geri qayıtdıq, **yoxsa** onların birini də sağ buraxmazdıq* (İ. Əfəndiyev).

Ancaq bizə elə gəlir ki, ikinci funksiyada (**yaxud**, eləcə də **və ya**, **ya da** bağlayıcılarının sinonimi kimi) “**yoxsa**”nı qarşılaşdırma **yox**, bölüşdürmə bağlayıcısı hesab etmək lazımdır. Aşağıdakı cümlələrdə bu bağlayıcının bölüşdürücülük mənəsi daha aydın hiss olunur: *Əşrəf üşürgələndiyindənmi, **yoxsa** (və ya, yaxud, ya da) islaq qanadlarını qurutmaq istədiklərindənmi,*

nədənsə tüklərini pırpızlaşdıran quşcuğazlara fikir vermədi (İ. Şıxlı). Dərsmi dedim, oyunmu çıxardım, yoxsa hönkür-hönkür ağladım, bəlli deyil (M. Cəlal).

b) “Yoxsa” sözü bəzən cümlədəki fikrə gümün, şübhə çaları verir və modal söz kimi işlənir. Aşağıdakı cümlələrdə onu *bəlkə, deyəsən...* modal sözləri ilə əvəz etdikdə heç bir məna dəyişikliyi baş vermir: **Yoxsa ki, qardaşın lap utancaqdır** (İ. Əfəndiyev). *Dayım acıqla cavab verdi:*

- **Yoxsa ki, güllə atmasam, bizə rəhm eləyəcək İran cəlladları** (İ. Əfəndiyev); *Axı bütün bunların mənə nə dəxli var. Yoxsa, məni çəkiyə çəkir* (İ. Şıxlı). *Ə, toy toğlusunu kimi nə atılıb düşürsən. Yoxsa, bizi arvad hesab eləyirsən* (İ. Şıxlı). *Qız gülüb dedi: “Yoxsa ki, ərdən ötrü gözüm atırdı”* (İ. Əfəndiyev).

Beləliklə, dil faktları üzərində müşühidələr, təhlillər “isə” sözünün çoxsaylı qrammatik funksiyalarını üzə çıxarır. Təkcə bir köməkçi sözün bağlayıcı, ədat, modal söz kimi işlənməsi, söz yaradıcılığında iştirakı, artırıldığı sözlərə verdiyi zəngin məna çaları həm də Azərbaycan dilinin ifadə imkanlarının genişliyindən xəbər verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Məmmədov N., Axundov A. Dilçiliyə giriş, “Maarif” nəşriyyatı, 1966.
2. Aaycan dili, II cild, morfologiya, “Elm” nəşriyyatı, 1980.
3. Müasir Azərbaycan dili, III cild, morfologiya, “Elm” nəşriyyatı, 1981
4. Kazımov Q. Ş. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2010.
5. İsmayılov R. və b., Azərbaycan dili, ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinifləri üçün dərslik, Altunkitab nəşriyyatı, 2008

А.Г. МАМЕДОВ

РЕЗЮМЕ

О ГРАММАТИЧЕСКИХ ФУНКЦИЯХ СЛОВА «İSƏ»

В статье рассматриваются высказывания о слове «isə (-sa,-sə)» в учебниках ВУЗ-ов и лингвистической литературе, выражаются критические отношения к ним. На основе богатых языковых материалов анализируются многочисленные грамматические функции (употребление как союз, модальное слова, частица и. т. д.) и смысловые оттенки.

Ключевое слова: грамматическая функция, служебное слова, противительное значение, неопределенность, модальность.

A. G. MAMMADOV

SUMMARY

THE GRAMMATIC FUNCTIONS OF THE WORD “İSƏ” (“BUT”)

The article deals with grammatic functions of the word “isə (-sa,-sə)” (but). There are aritical attitudes which made notes in the textbooks of the secondary schools and universities. It is also mentioned that this word modified by the confunction, modal verb, partical and others.

Key words: grammatical function, auxiliary word, conjunction, indefinity, contradiction, modelity

(“Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri”, Bakı, 2012, 4, səh. 39-42)